

İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər bölgələr bizim tarixi torpaqlarımızdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ƏSGƏR ZEYNALOV

İRƏVAN XANLIĞI... GERÇƏKLIYİN AYDINLIĞI

Bakı – Mütərcim – 2016

Redaktor və ön sözün müəllifi:

filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur ƏHMƏDOV

Rəyçi:

AMEA-nın müxbir üzvü, professor
Nizami CƏFƏROV

Əsgər Zeynalov. İrəvan xanlığı... Gerçəkliyin aydınlığı.

– Bakı: Mütərcim, 2016. – 656 səh.

Kitabda XIX və XX əsrlərdə İrəvan xanlığı – Körpübasar, Zəngibasar, Göyçə, Dərəçiçək, Gərnibasar, Sərdarabad, Vedibasar və digər mahallardan, eləcə də mərkəz İrəvandan olan ziyalı nəsillərin, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətindən, onların Azərbaycanın elm, mədəniyyətinin inkişafında oynadığı roldan bəhs olunur. Əsərdə tipik müsəlman torpağı kimi təqdim edilən bu xanlığın keçmişinə ekskurs edilmiş və XIX, XX əsrlərdə burada fəaliyyət göstərmiş ədəbi mühit də öz əksini tapmışdır.

Kitab dünya azərbaycanlıları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Z 0501000000 50-16
026

© Ə.Zeynalov, 2016.

**1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların
Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası
haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı**

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəq-qətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən bu cür qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin də öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət Komissiyası yaradılıb:

Dövlət Komissiyasının sədri:

Heydər Əliyev - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Dövlət Komissiyası sədrinin müavini:

Artur Rəsizadə - Azərbaycan Respublikasının baş naziri

Dövlət Komissiyasının üzvləri:

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri

Vasif Talıbov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik naziri

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru

Südəbə Həsənova - Azərbaycan Respublikası ədliyyə nazirinin birinci müavini

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya naziri

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının dövlət-hüquq şöbəsinin müdiri

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Rəfael Allahverdiyev - Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri şirkətinin sədri

Fəraməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi əvəzi

İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru

Budaq Budaqov - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi

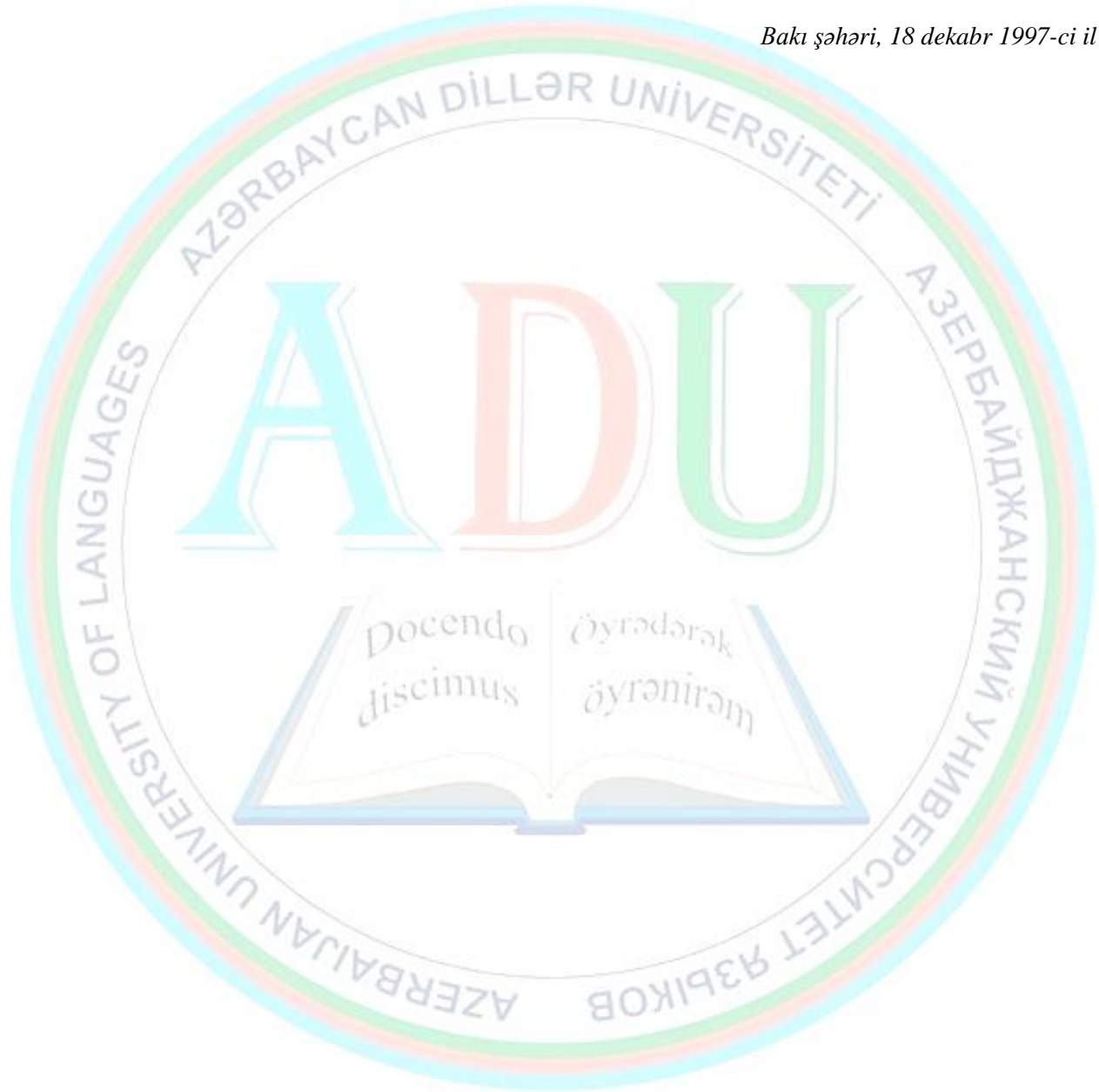
Yusif Yusifov - N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix kafedrasının müdiri

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il

**“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında”
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Fərmanı**

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzünə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. “Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına “bərəət qazandırmaq məqsədilə” erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfəi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin

mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kompaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. “Yazıq, məzlum erməni xalq”ının surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilir.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çəşdirildi.

Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən anti-azərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusiyon qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı.

Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımını kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurduvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımını siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il mart qırğımına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

- 1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.*
- 2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, Azərbaycanlıların soyqırımını ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.*

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

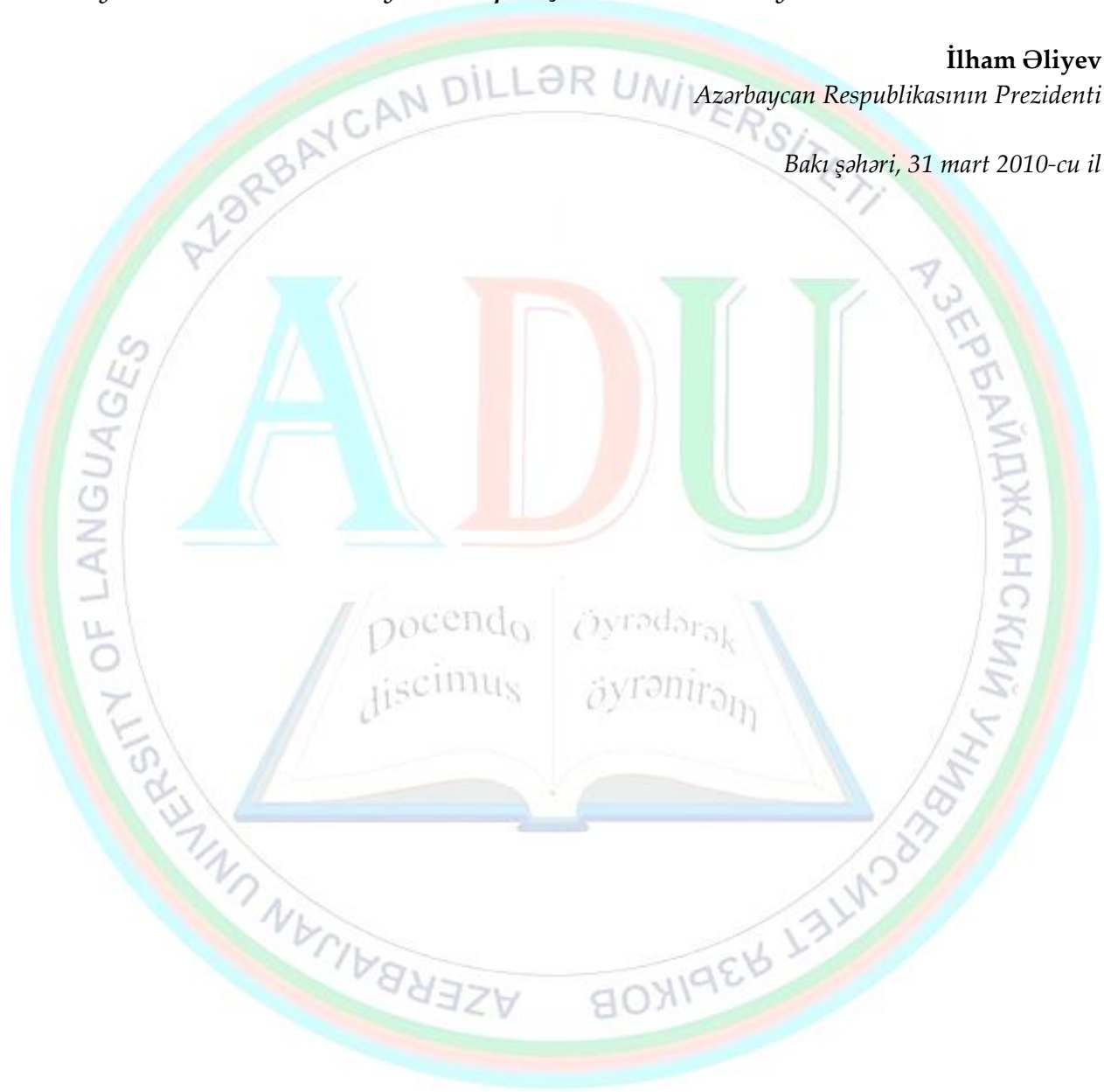
Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

Biz hamımız yaxşı bilirik ki, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər bölgələr bizim tarixi torpaqlarımızdır. İkinci erməni dövlətinin Azərbaycan torpağında yaradılmasına Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı heç vaxt icazə verməyəcəkdir.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 31 mart 2010-cu il

YURD YANGISINDAN YARANMIŞ KİTAB

Əsgər Zeynalov bu gün həsrətlə xatırladığı öz doğma yurdu ilə bağlı bir sıra kitablar, 200-dən artıq məqalə nəşr etdirmişdir. “İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” kitabı bu zəhmətkeş tədqiqatçının Vətən yangısıyla bağlı yazdığı əsərlərin davamı sayıla bilər. Mən professor M.Seyidovla bərabər Ə.Zeynalovun elmi rəhbəri olmuş və onun Azərbaycan dilində nəşr edilmiş müstəsnasız olaraq bütün kitabları mənim redaktorluğumla işıq üzünə görmüşdür. Ona görə Azərbaycan dilində deyirəm ki, onun əsərləri öz ana dili ilə yanaşı rus, ingilis və fransız dilində də nəşr olunmuşdu.

Ə.Zeynalov nədən yazıbsa, onun bütün əsərlərində, hətta dünya ədəbiyyatı ilə bağlı əsərlərində də bir azərbaycanlı, bir türk, bir şərq təəssübkeşliyi güclü surətdə hiss olunur. “İrəvan xanlığı...gerçəkliyin aydınlığı” da belə bir təəssübkeşlikdən yaranmış, ərsəyə gəlmişdi.

Tədqiqatçı əsərində İrəvan xanlığını əhatə edən mahallara münasibət bildirmiş, onları oxuculara təqdim etmişdi. Araşdırıcı qaynaqlara əsaslanaraq göstərir ki, İrəvan xanlığı on beş mahaldan ibarət olmuşdu:

1. Qırxbulaq mahalı
2. Zəngibasar mahalı
3. Gərnibasar mahalı
4. Vedibasar mahalı
5. Şərur mahalı
6. Sürməli mahalı
7. Dərəkənd mahalı
8. Saatlı mahalı
9. Talin mahalı
10. Seyidli-axsaxlı mahalı
11. Sərdarabad mahalı
12. Körpübasar mahalı
13. Abaran mahalı
14. Dərəçiçək mahalı
15. Göyçə mahalı.

“İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” kitabında eyni zamanda İrəvan xanlığının öz müstəqilliyini qorumaq üçün fədakar, inadlı mübarizəsi də öz əksini tapmışdı. Neçə-neçə xanlığı asanlıqla işğal edən general Sisianov, feldmarşal Qudoviç bu xanlığın ərazisində məğlub olmuşlar.

Əsərdə erməni qaynaqları əsasında o da diqqətlə çatdırılır ki, XIV əsrin sonlarında rus ordusu İrəvan xanlığını işğal edənə - yəni 1828-ci ilə qədər bu ərazini azərbaycanlılar idarə etmişlər.

Oxuculara təqdim edilən kitabın adı şərti olaraq “İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” adlandırılmışdır. Dumanlı keçmişlərdən üzünə bəri İrəvan xanlığının ərazisində dünyaya göz açan, boya-başa çatan görkəmli adamları arayıb axtarsaydılar, ehtimal ki, cild-cild kitab yazırdı. Ədəbiyyatşünas alim Əsgər Zeynalov öz oçerklər toplusunda İrəvan xanlığı torpağında doğulmuş, boya-başa çatmış, əsli-nəsəbi o yerlə sıx bağlı olmuş müasirlərinin həyatını və ictimai fəaliyyətini araşdırmağı, onların bir növ ədəbi-tarixi portretini yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Oçerklərdən göründüyü kimi İrəvan ziyalıların əksəriyyətinin ali təhsil alması, ictimai fəaliyyəti Azərbaycanın mərkəzi Bakı şəhəri ilə sıx bağlı olmuşdur. İrəvan doğma ata-baba yurdu, Bakı isə onları ərsəyə çatdıran, ictimai həyata pərvazlandıran, qayğısına qalan, qədr-qiymətinə əziz tutan vətən olmuşdur. Başqa sözlə, ömrünün çoxunu Bakıda keçirən, dünyasını burada dəyişən, ana

torpağa qovuşan İrəvan ziyalıları əslində, bütöv Azərbaycanı təmsil edən ziyalılardır. Bununla belə, onların qəlbində ata-baba yurdunun yanğısı daim közərmiş, nisgilli vətən həsrəti həmişə yaşamışdır. Onlar o doğma yerlərə qovuşmaq üçün gənc nəslin qəlbində ümid qığılcımı yandırmışlar. Bəli, o yerlər Azərbaycan torpağıdır. Gec-tez bizim olacaqdır.

Kitabda İrəvan ziyalılarına xüsusi yer ayrılması təsadüfi deyildir. İrəvan Qərbi Azərbaycanın nəinki bütün Qafqazda, hətta Şərqi ölkələrində belə ən iri ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzi, tipik müsəlman şəhəri olmuşdur. Burada bir-birindən yaraşlıq 8 məscid tikilmişdi. Əzəmətli Göy məscid və Günlüklü məscid son dövrlərə qədər qalırdı. Şəhərin bir tərəfi mənbəyi Göyçə gölündən olan Zəngi çayının sıldırım təpəsi üstündə, o biri tərəfi isə çuxurda yerləşirdi. Ağrı dağı vadisi bura qədər uzanırdı. İrəvanın ətrafı sıx meşə və bağlarla əhatə olunurdu.

Dəlmə, Dərə bağları ilə bölgədə məşhur olan şəhərdə təcrübəli bağbanlar yaşayırdı; onlar növ-növ meyvə ağacları, dürlü-dürlü üzüm meynələri əkib becərirdilər. Bu şəhərdə ağır tayfaların nəslə yaşayırdı.

İrəvan qədim yaşayış məskəni olsa da, onun şəhər həyatı haqqında XIV-XV əsrlərdə məlumat verilir. Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hökumranlığı dövründə İrəvan Çuxur Səd vilayətinin inzibati mərkəzi olmuş, Əmir Səd (1410), onun övladları, sonra Həsən Əli Qaraqoyunlu (1460) onun abadlaşdırılması qayğısına qalmışlar. Məhəmmədqulu xanın hakimiyyəti dövründə İrəvanda olmuş fransız səyyahları Jan Batist Taverniyen (1655), ondan on il sonra Jan Şarden, eləcə də digər Avropa səyyahları öz yol qeydlərində İrəvan qalasından, orada yaşayan əhalinin milli mənsubiyyətindən söhbət açmışlar. Şəhər qalasında 800 evin olmasını, orada yalnız müsəlmanların yaşamasını bildirən səyyahlardan biri yazmışdır: “Şəhər torpaqlarını cənub-qərbdən axan Qırxbulaq və şimal-qərbdən axan Zəngi çayları suvarır. Sərdarın sarayı çox gözəl, möhtəşəm bir imarətdir...” Xan sarayının Şüşəbəndi-güzgülü salonu, qalada ucaldılmış qoşa-qoşa əzəmətli məscidlər, iki-üç mərtəbəli imarətlər, karvansaralar, meydanlar, mərmər hovuzlar, fəvvarələr, möhtəşəm abidələr, bağ-bağçalar, İrəvanın həyat-tərzi, onun sakinləri haqqında səyyahlar heyranlıqla məlumat vermişlər.

“Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” (Bakı, 1995, s.13) kitabında yazılır: “1679-cu il iyunun 4-də zəlzələ İrəvanı yerlə-yeksan etmişdi. İrəvanın yeni hökmdarı təyin olunmuş Zal xanı təbrik etmək üçün zəlzələdən bir qədər əvvəl buraya gəlmiş Əylisli Zəkəriyyə həmin hadisəni belə qələmə almışdır: daşı-daş üstə qalmadı, məscidlər, karvansaralar, kilsələr dağıldı, qala yerlə-yeksan oldu, körpülər yatdı, sular batdı, ölənlər qalandan çox oldu. Ətrafda it-pişik də gözə dəymirdi. Abbasqulu xanın kürəkəni Zal xan çapar göndərərək bu sitəm haqqında dörd yana xəbər yaydı. Gəncədən 800 adam gəldi. Məhəmməd xan Naxçıvandan böyük bir dəstə gətirdi. Bərdədən, Zəyəmdən, Makudan, Təbrizdən, qonşu xanlıqlar və sultanlıqlardan o qədər adam gəlmişdi ki, qala ətrafında tərpanməyə yer yox idi. Azərbaycan vəziri Mirzə İbrahim iyulun 1-də Təbrizdən gəlib İrəvanda əyləşdi. Qala yenidən ucaldı, daha möhkəm oldu, arxlar çəkildi, körpülər salındı, məscidlər, karvansaralar, kilsələri yenidən tikdilər. Şəhər dirçəldi, əhali bərpa olunmuş evlərə qayıtmağa başladı”.

İrəvanın başı üzərindən fəlakət qasırğası zaman-zaman ötüb keçmişdir. İran, Osmanlı imperiyası arasında ara-sıra qanlı müharibələr, vilayətin dönə-dönə əldən-ələ keçməsi, talana, soyğunçuluğa, dağıntılara məruz qalması İrəvan şəhərinə ağır zərbələr vurmuşdur. Bu ağırlı-acılı günlərdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın İrəvana köməyi sayəsində əhalinin şəhəri bərpa etməsi, viranəlik-xərabəlik üzərində yenidən dirçəltməsi bir daha sübut edir ki, qondarma Ermənistan ərazisi Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Bütöv Azərbaycanla iqtisadi və mənəvi əlaqələrlə sıx bağlı olan İrəvan şəhəri sözün həqiqi mənasında azərbaycanlıların əzəli, doğma məskəni olmuşdur.

Toponimlər, yer adları, tarixi sənədlər, abidələr də qəti sübut edir ki, sonradan yaradılan qondarma Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar çoxluq təşkil etmişlər.

1880-cı ildə İrəvana səfərdə olan arxeoloq Uvarov məşhur Göy məscidin uzaqdan cəlb edən günbəzinə və bir cüt uca minarəsinə baxıb heyranlıqla yazırdı: “Məscidin üstündən boylanın çətir sanki müsəlman aləmində tutduğu mövqeyinin nə qədər mühüm olduğunu bütün dünyaya sübut etmək istəyir” (Bax: orada, səh.16).

1827-ci il oktyabrın 1-də rus qoşunları İrəvanı çətinliklə zəbt etdikdən sonra bədnam Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən İrəvan xanlığı Rusiyaya birləşdiriləndə İrəvanda 12 min nəfərlik 2400 ailə yaşamışdır. Bundan yalnız şəhər ətrafında məskun olan min beş yüz - iki min nəfər erməni azərbaycanlılarla dinc əməkdaşlıq şəraitində yaşamışlar. İrəvan xanlığının süqutundan sonra yerli kübar azərbaycanlı ailələrinin bir hissəsi doğma yerlərini tərk etməli olmuşlar. İranda Rusiyanın səlahiyyətli səfiri olan yazıçı A.S.Qriboyedovun köməyi ilə ermənilərin Ermənistanə köçürülməsi nəticəsində milli tərkib dəyişilmişdir. 1828-ci ildə İrəvanda azərbaycanlılar - 1807 ailə, 7331 nəfər; ermənilər - 567 ailə, 2379 nəfərdən artıb 4132 nəfər olmuşdur. Burada 4 xan, 41 bəy və sultan-azərbaycanlı ailəsi, 8 məlik və ağa-erməni ailəsi, 50 axund və molla, 13 keşiş yaşamışdır.

1828-1840-cı illərdə Ermənistan vilayətinin mərkəzi, sonra qəza şəhəri, 1849-cu ildən isə quberniya mərkəzi olan İrəvanın ictimai-siyasi həyatında yeni mərhələ, rus şovinizminin əsarəti mərhələsi başlasa da, dini fanatizm feodal dünyagörüşlü əhalinin mənəvi aləminə güclü təsirini saxlayırdı. Buna baxmayaraq Azərbaycanın ümumi inkişaf aləmi ilə həmahəng öz kökünə sıx bağlı olan İrəvan əhalisi arasında “zülmət aləmində işıq” olan ziyalılar yetişirdi. Onların üzərinə məsuliyyətli və son dərəcə böyük cəsarət tələb edən vəzifə düşürdü: xalqı cəhalət və dini fanatizm girdabından xilas etmək üçün maarifi, mədəniyyəti yaymaq, xalqın gözünü açmaq. Bu, dövrün, zamanın tələbi idi.

Mirzə Qədim İrəvani, İsa Sultan, Əbülfət və Məhəmməd Şahtaxtinski, Fazil İrəvani, Firudin bəy Köçərli, Əliqulu xan İrəvanski, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəlibəy Sultanov, Mirzə Qəmərinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadə, Cabbar Əsgərzadə, Mir Məhəmməd Fətullayev kimi onlarla fədailər İrəvanda maarif və mədəniyyətin yayılması yolunda hər cür təkfir və təhqirlərə, məşəqqətlərə dözərək var qüvvələri ilə çalışırdılar.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində İrəvanda yeni məktəblərin açılması, dərslük və bədii əsərlərin nəşri, teatr həvəskarlarının tamaşaları, mətbuat milli mədəniyyətin və maarifin dirçəlməsinə zəmin yaratmışdı. İrəvanda mətbəə olmamasına görə maarifpərvər ziyalılar 1871-1898-ci illərdə yazdıqları dərslükləri, bədii əsərləri və xarici ölkə ədəbiyyatından etdikləri tərcümələri Təbriz, Tiflis, Baxçasaray şəhərlərində nəşr etdirirdilər. İrəvanda Azərbaycan dilində kitab nəşri XIX əsrin son illərinə təsadüf olunur. 1899-cu ildə müəllim Məhəmməd Vəli Qəmərli “Atalar sözü” kitabını, 1904-cü ildə yazıçı Eynəlibəy Sultanov “Tatarka” (iki pərdə, on gəlişdən ibarət kiçik pyes) kitabçasını İrəvanda doğma dildə nəşr etdirmişdir.

Təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, qədim tarixə malik olan Ermənistan azərbaycanlılarının zəngin mübarizə tarixi, maddi mədəniyyət abidələri, incəsənəti, bədii yaradıcılığı, qayaüstü yazı və rəsmləri, etnoqrafiyası və s. öyrənilməmişdir. Ona görə də ayrı-ayrı sahələrdə çalışan ömrünü məşələ çevirib doğma xalqın gələcəyi uğrunda mübarizə aparan fədailərin ictimai fəaliyyəti unudulmuşdur. İrəvan ziyalıları tarixən zamanın sərt üzü ilə dönə-dönə qarşılaşmış, müsibətlərə düşər olmuşlar. İrəvanda, eləcə də Ermənistanda öz doğma ata-baba yurdlarında azərbaycanlılar uzun müddət məsud, firavan yaşamamışlar. Erməni millətçiləri əsrin əvvəllərindən azərbaycanlıları Ermənistan ərazisindən çıxarmağa, soyqırım siyasətini ardıcıl surətdə həyata keçirməyə can atmışlar: 1905-ci il; 1918-1920-ci illər; 1948-1953-cü illər azərbaycanlıların

taleyində faciəli illər olmuşdur. Ağır itkilərə, talanlara, soyqırırma məruz qalan azərbaycanlılar ata-baba ocaqlarını tərk etməli olmuş, bir müddətdən sonra yenə Ermənistan tarixi torpaqlarına qayıtmışlar. Lakin 1988-ci il daha ağır, faciəli, dözülməz olmuşdur. 70 il ölkə xalqlarını qardaşlıq və dostluq nağılı ilə bihuş edən, sehləyən, dünyada sülh və əmin-amanlıq libasına bürünüş rus imperiyasının, erməni lobbisinin müzdlü nökrəri M.Qorbaçovun qayğısına arxalanan erməni millətçiləri ictimai-siyasi şəraitdən sui-istifadə edərək “türksüz Ermənistan” bədnam siyasətini həyata keçirdilər. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ problemini ortaya atmaqla, rus silahlı qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizini işğal etdilər, şəhidlərimiz oldu, kəndlər, qəsəbələr yerlə-yeksan edildi, bir milyondan çox insan yurdsuz-yuvasız qaldı, doğma ocaqlarından qaçqın düşdü. Çox çəkməz ki, bu ümumxalq müsibətinə son qoyulacaq, çox çəkməz ki, qaçqın soydaşlarımız öz doğma yurdlarına qayıdacaqlar.

Görkəmli alim Əsgər Zeynalovun “İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” kitabı sələflərinin işni öz əməllərində şərəflə yaşadan ziyalılar pleyadasının salnaməsidir. Bu kitab ürəyində vətən nisgili, sönməz vətən məhəbbəti olan hər bir kəsin stolüstü kitabı olacaqdır. Əsgər Zeynalov qələm sahiblərinin həsəd aparacaqları bir işi - öz həmvətənləri olan ən görkəmli xadimlərin həyat tarixçəsinin oçerklər toplusunu yaratmışdır. Onun 15 illik əzab-əziyyət, çətinlik və axtarış dolu zəhməti bəhrə vermişdir. Əsgər Zeynalov onu bu şərəfli işə sövq edən səbəbi belə izah edir: “Qəlbimdə olan yurd yanğısı 1988-ci il hadisələrindən sonra sürətlə cücərməyə başladı və uzun axtarışların nəticəsi olaraq “İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” kitabı yarandı”.

Bəli, yurd yanğısı böyük güc mənbəyidir. Bu gün doğma ocaqlarından didərgin düşən yüz minlərlə insanların qəlbində baş qaldıran yurd yanğısı yaxın gələcəkdə qarşısızalmaz bir qüvvəyə çevriləcək, həsrətini çəkdiyimiz doğma ata-baba yurdundan millətçi erməni törəmələrinin qovulmasında həlledici amil olacaqdır.

Teymur Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

BİR NEÇƏ SÖZ

Təxminən 1983-cü il idi... Bir dəfə mərhum professor Mirəli Seyidovdan soruşdum: “Nə üçün İrəvan xanlığının tarixi öyrənilmir? Axı heç olmasa, burada bir namizədlik və bir doktorluq dissertasiyası var”.

Mirəli müəllim adəti üzrə əlini başına çəkib ağır-ağır cavab verdi: “Birincisi, şübhəsiz, yuxarılar buna icazə verməz. İkincisi, İrəvan xanlığının tarixini yazmaq üçün bir neçə dili öyrənəndən sonra qolu çırmalayıb işə başlamaq olar”. Sonralar İrəvan xanlığının tarixi ilə az-çox yaxından bələd olandan sonra burada bir neçə namizədlik və doktorluq mövzusunun “xammal” kimi qaldığı bəlli oldu. Qəlbimdə olan yurd yangısı 1988-ci il hadisələrindən sonra sürətlə cücərməyə başladı və uzun axtarışların nəticəsi olaraq “İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” kitabı yarandı.

Təxminən 200 il müddətində ayrı-ayrı mərhələlərlə azərbaycanlılar o yerlərdən hissə-hissə çıxarıldı, qovuldu. Bu kitabı iki dəfə - 1950 və 1988-ci illərdə öz hənirtili, isti, dədə-baba ocaqlarını məcburi surətdə tərk etmiş atam Məhəmmədin, anam Siddiqənin və onların simasında zaman-zaman İrəvan, Zəngibasar (Uluxanlı), Vedibasar, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz mahallarından köçkün, qaçqın düşmüş yüz minlərlə yurddaşlarımızın - hazırda torpaq həsrətilə müxtəlif yerlərdə yaşayan, habelə, istər o yerlərdə, istərsə sonradan məskunlaşdığı ərazilərdə dünyasını dəyişmiş insanların əziz xatirəsinə ithaf etmişəm.

Atam İrəvan yaxınlığındakı Zəngibasar mahalının Yuxarı Necili kəndindən, anam isə Aşağı Necili kəndindən idi. Soykökü ilə o torpaqlardan idilər. İndi bir-biri ilə üzbəüz qonşu olan nə Yuxarı Necili, nə də Aşağı Necili kəndləri bizimdir. Qəlbimizdə bir həsrət, bir inam var - yurd həsrəti, yurda qayıtmaq inamı.

Biz yenidən bu mövzuya qayıtmaq niyyətindəyik - bu kitaba düşməyən Makinskilərə, Təkinskilərə, Qəmərinskilərə, Şeyxülislamovlara, Sultanovlara və adlarını bilib-bilmədiyimiz digər ziyalı nəsillərə. Evlərində o torpaqlara aid tarixi sənədlər, materiallar, öz nəsilləri ilə bağlı, İrəvan gimnaziyası, müəllimlər seminariyası, pansionatı ilə bağlı şəkillər, məlumatlar olan yurddaşlardan onları bizə təqdim etməyi (əlbəttə, surətini çıxarıb geri qaytarmaq şərtilə) xahiş edirik. Belə bir arzu, istək, fikirdə olanlar aşağıdakı ünvanlara müraciət edə bilərlər: **Azərbaycan Dillər Universiteti, Tələbə Elmi Cəmiyyəti.**

MƏNƏVİ BORC

1988-ci ilin sentyabr ayının biri idi. Zəngibasarı geniş küçəsi ilə gedirdim. Təhsil aldığı, ulu Mirzə Cəlilin dərslərini verdiyi Uluxanlı kənd orta məktəbinin qapılarını bağlı gördəndə, içimdə bir yangılı narahatçılıq başladı. 1881-ci ildən fəaliyyət göstərən, nə qədər tanınmış ziyalı yetirən, ətraf kəndlərin maariflənməsində, ziyalı potensialının inkişafında müstəsna rol oynamış Uluxanlı (Zəngibasar) məktəbi indi bağlı qalmışdı. Hanı o gördüyüm səs-küylü, şən qəhqəhəli məktəb?

Doğrudanmı ata-babalarımızın yurd-yuvasını tərk edirik? O yerləri tərk etməmişdən bir az əvvəl Uluxanlı məktəbi ilə bağlı bir məqalə yazmağa başladım və Bakıda onu tamamladım. Sonralar “Bir məktəbin ölümü” adı altında məqaləni dərc etdirdim. Bu, dədə-baba yurdlarımızla bağlı ilk yazım idi...

Doğma Yuxarı Necili kənd orta məktəbində işləyərkən yaşlı müəllimlərin dilindən tez-tez bu sözləri eşidirdim: “İrəvanda Mirzə Hüseyn Ağa adında bir alim yaşayırdı. Çox təəssüflər ki, onun bir səhifə də olsun əsəri qalmamışdı”.

1989-cu ildə bir məclisdə mərhum Mirzə Seyidov ədəbiyyat müəllimim olmuş Qadir müəllimlə Mirzə Hüseyn Ağa haqqında söhbət edərkən məlum oldu ki, şərqşünas alimin qızı Mərzyyə müəllimə Zəhmət kəndində yaşayırdı. Bu söhbətdən sonra gərgin axtarışlara başlayıb, Mirzə Hüseyn Ağa haqqında məqalə yazıb, “Vətən səsi” qəzetinin 1991-ci il 4 iyul tarixli nömrəsində dərc etdirdim. Bu məqalə İrəvan ziyalıları axtarışlarına gedən yolun başlanğıcı idi. Xatırlatmaq lazım gəlir ki, professor Mirzə Seyidovla bərabər elmi rəhbərim olmuş professor Teymur Əhmədov o zaman “Vətən səsi” qəzetinin baş redaktoru idi. “Mirzə Hüseyn Ağa” məqaləsinin yuxarisindən Teymur müəllim “İrəvan ziyalıları” adlı rubrika qoymuşdu. Bundan sonra onun göstərdiyi istiqamətlə bir sıra ziyalılarla görüşüb, materiallar toplayıb məqalələr yazdım. Bir sözlə, bu kitabın ərsəyə gəlməsində professor Teymur Əhmədovun xidməti danılmazdır. Bu kitab məhz onun təşəbbüsü ilə işiq özü görmüşdür.

“Mirzə Hüseyn Ağa” məqaləsindən sonra İrəvan ziyalıları silsilə məqalələrim müntəzəm olaraq “Novruz”, “Yeni fikir”, “Vətən həsrəti”, “Sərbəst düşüncə”, “Yeni səda”, “Respublika”, “Ağrıdağ”, “Xalq”, “Avrasiya” və “Panorama” sonralar “Vedibasar” qəzetlərində nəşr olundu. “İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” mənim mənəvi borcumdur.

O torpaq ki, orada bizim dədə-babalarımız yaşamış, özüm də orada dünyaya göz açıb böyümüşəm.

Bir də “vaxtilə azərbaycanlıların nöqərləri” kimi bu ərazilərə gəlib məskunlaşmış indiki “qondarma yerli məxluqa” demək istəmişəm: Bura bizim uluların-türklərin əski torpaqlarıdır. Nə vaxtsa siz bu ərazini tərk edəcəksiniz.

Öz soydaşlarıma isə: “O torpaqları unutmaq olmaz, biz o yerlərə qayıtmalıyıq!” - demək istəmişəm.

Onsuz da ürəyində “atəşi-vətən” olan hər bir kəs bu barədə daim narahatdır. Ancaq yenə də...

İrəvan ziyalıları axtarışı zamanı həmişə “hərərətlə” qarşılanma olmayıb, dəfələrlə soyuq “reaksiyalarla” da üzləşməli olmuşuq. Ancaq qarşıya qoyulan məqsədin yolunda bunlar adi bir hal idi.

İrəvan ziyalıları... Bunları əhatə etmək mümkündürmü? 1996-cı il noyabr ayında Respublika Sarayında keçirilən Füzulinin 500 illik yubileyində Türkiyədəki Azərbaycanlı diasporasının başçısı Yəhya Taşdönlə aramızda olan söhbəti xatırlayıram. Mən ona “İrəvan ziyalıları” kitabı üzərində işlədiyimi, sonra Qərbi Azərbaycanda (indiki qondarma Ermənistan adlanan ərazi),

imkan daxilində əcnəbi ölkələrdə yaşayan Qərbi Azərbaycan ziyalıları barədə material toplamaq fikrində olduğumu söylədim. Sonra soruşdum ki, orada da İrəvandan köç edib yetişmiş ziyalılar varmı, məsələn Topçubaşov kimi.

O cavab verdi ki, öncə, Qərbi Azərbaycan ziyalılarının hamısı haqqında yazmaq zor işdi, buna bir ömür yetməz. İkincisi, Türkiyədə yaşayan 3 milyondan artıq azərbaycanlının təxminən 95 faizi o torpaqlardandır. Orada elmin, mədəniyyətin, müxtəlif sahələri üzrə tanınmış adamlar vardır - ancaq Topçubaşov kimisi yoxdur.

Qaçqınlıq İrəvan, ümumiyyətlə, sonralar qondarma Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan türkləri üçün böyük bir bəla olmuşdur. Təxmini hesablamalara görə Şərqi Azərbaycanda 3 milyondan artıq Ermənistan mənşəli azərbaycanlı yaşayır. Həmin torpaqlardan olan ziyalıların əksəriyyəti bu qaçqınlıq mərhələsini keçmişlər - Fars Abbas da, C.Məmmədzadə də, M.Topçubaşov da, Ə.Əliyev də, H.Seyidov da, H.Seyidzadə də, B.Seyidzadə də, Ə.Cəmil də, C.Xəndan da, S.Rüstəmov da və bir çox başqaları da.

Demək lazımdır ki, böyük şair M.Arazın, tanınmış alim, professor F.Hüseynovun, görkəmli kinorejissor Ş.Mahmudbəyovun, respublika Akademiyasının müxbir üzvü, BDU-nun keçmiş rektoru, professor Y.Məmmədovun, xalq yazıçısı İsa Hüseynovun, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərovun, tanınmış tərcüməçi Sabir Mustafanın və bir çox görkəmli ziyalıların valideynləri də 1918-1920-ci illərdə o torpaqları məcburi surətdə tərk etmişdilər.

İrəvan ziyalılarından danışarkən bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bəzən bir ziyalı barəsində günlərlə, aylarla axtarışda olursan, 1000-1500 km yol gedirsən, ancaq nəticəsiz qalır, lazımı adamları tapa bilmirsən. Məsələn: akademik Əhməd Rəcəbli barəsində məlumat toplamaq istəyirdik. Onun yeganə qızı tibb elmləri namizədi Xalidə xanımın Kanadaya oğlunun yanına getdiyini öyrənəndə axtarışı dayandırmalı olduq. Çünki orijinal mənbələrdən istifadə etmək fikrində idik. İrəvan torpağının güclü ziyalılarından olan Ə.Rəcəbli barəsində bir-iki məqalə oxumuşduq. ASE-nin VIII cildində 141-ci səhifədə də onun haqqında məlumat verilmişdir. Ə.Rəcəbli 1898-ci ildə anadan olmuş, İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, təhsilini İtaliyanın Peruca şəhərində almışdı. O, Azərbaycan Musavat hökumətinin xaricə oxumağa göndərdiyi 100 tələbədən biri idi. Vətənə qayıdan Ə.Rəcəbli 1930-1945-ci illərdə Zaqatala kənd təsərrüfatı texnikumunun direktoru, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun kafedra müdiri, 1945-ci ildən ömrünün axırınadək Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Bağçılıq Meyvəçilik və Subtropik Bitkilər İnstitutunda şöbə müdiri işləmişdir. Bir çox elmi əsərlərin müəllifi Ə.Rəcəblinin bir sıra yeni meyvə növlərinin yaranmasında mühüm xidmətləri vardır.

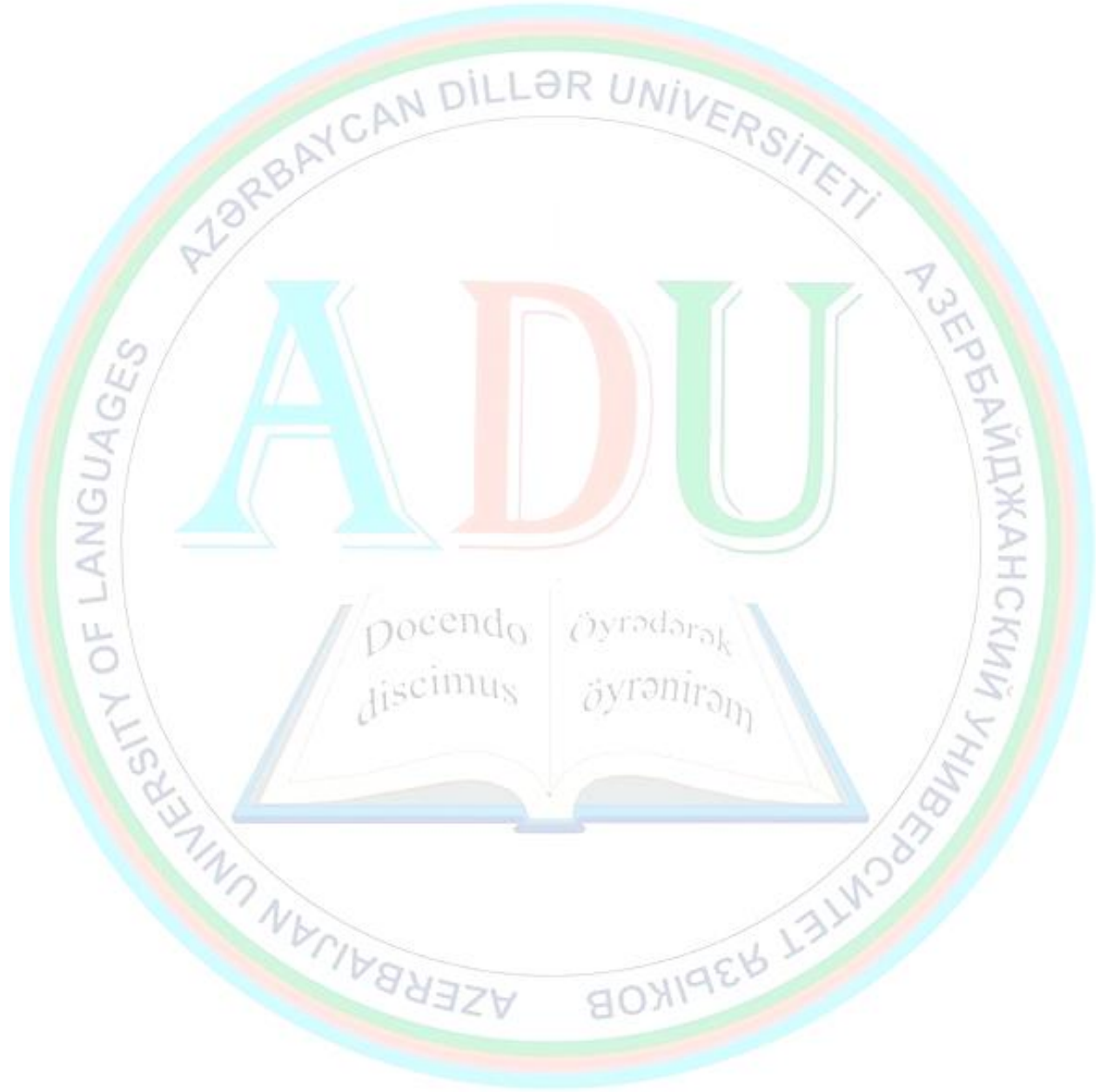
Neçə-neçə ziyalılarımız sağlıqlarında unudulmuşdur. Yaşı səksəni ötmüş Züleyxa Əliyeva 1939-1941-ci illərdə “Azərbaycan qadını” jurnalının baş redaktoru olmuş, bir neçə dram əsərinin müəllifidir. Onun dram əsərləri C.Cabbarlı adına Gəncə dram teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Uşaqılıqda qaçqınlığın acısını dadmış, sonralar müxtəlif vəzifələrdə çalışmış bu ziyalı indi yada düşmür - hətta “Azərbaycan qadını” jurnalının yubileylərində də.

İrəvan ziyalılarının elə nümayəndələri var ki, onların hər biri haqqında bir və ya bir neçə monoqrafiya yazmaq olar. Ancaq biz onların hər biri haqqında bir məqalə daxilində yazmaq, ilk cığır açmaq istəmişik.

Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin bir çox sahələrində ilk izlər İrəvan ziyalılarının adları ilə bağlıdır; kənd təsərrüfatı üzrə ilk elmlər namizədi Həsən Seyidov, təkə respublikada deyil, dünyada anilgeziyanın banisi M.Topçubaşov, ilk rəngli kinonu yaradan H.Seyidzadə, ilk “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”ni yazan C.Xəndan və s.

“İrəvan xanlığı... gerçəkliyin aydınlığı” monoqrafiyası gələcəkdə görülmək işlərin başlanğıcıdır. Şübhəsiz ki, bu sahədə işlər davam etdiriləcəkdir.

Kitabın yazılmasında bizə kömək göstərmiş, məlumatlar vermiş bütün şəxslərə (əlbəttə, hamısının adı çəkilsə böyük bir siyahı alınar), Azərbaycan Tarix Muzeyinin, Respublika Mərkəzi Arxiv İdarəsinin, Elm-Texnika-Səhiyyə arxivinin, Azərbaycan İqtisadiyyat İnstitutunun Dövlət Muzeyinin, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin, AzərTAC-ın əməkdaşlarına, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi elmi-axtarış fondunun əməkdaşlarına, haqqında yazılmış ziyalıların övladlarına, qohumlarına öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

KÖZƏRƏN OCAĞIN İŞIQLARI VƏ YA TARİXDƏ İZ QOYMUŞ XANLIQ

Xəyal məni hər gün hər qarışına bələd olduğum İrəvana aparır. İndi o yerləri hər gün həsrət dolu kövrəkliklə xatırlayıram. Yuxudan ayılırkən ilk qarşılaşdığım həmişə görməyə adət etdiyim, pəncərəmizdən aydın görünən başı qarlı əzəmətli Ağrı dağı idi. Belə rəvayət edirlər ki, əvvəllər Çuxur-Səd adlanan bu yer Şah İsmayıl Xətəinin sərkərdəsi Rəvanqulu xanın şərəfinə İrəvan adlanmışdı.

Bəzən elə fikirləşirəm ki, bu şəhərin həsrətini hamıdan çox mən çəkirəm. İrəvanla bağlı silsilə məqalələr yazmışam. Ancaq elə bil heç nə yazılmayıb, deyilməyib. Hər şey yenidən başlanmalıdır. Buna görə daim bir narahatçılıq keçir içimdən. Hərdən öz-özümə sual verirəm: “İrəvanla məni bu qədər sıx bağlayan nədir?” Bu mənəvi bağlar çox olsa da, üçünü xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

Birincisi - gözümü dünyaya İrəvan yaxınlığındakı Zəngibasars mahalının Yuxarı Necili kəndində açmışam. Pəncərəmizdən İrəvan çox gözəl, aydın görünürdü - şəhərin iki tərəfindən başı göylərdən nəm çəkən Ağrı dağı və Alagöz dağı da onun kimi.

İkincisi, elmi işlə əlaqədar İrəvana son 10 ildə tez-tez getməli oldum - təxminən həftədə 3-4 dəfə. Sanki bir azdan görmək qeyri-mümkün olacaqmış, bəlkə ona görə...

Üçüncüsü, nənəm-atamın anası İrəvandan idi, şəhər qızıydı - Gedərçay məhəlləsindən.

Hələ vaxtıyla yaşlı nəsillə etdiyim söhbətlər, qaynaqlarda apardığım axtarışlar İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi xəyalımda canlandırmışdı.

Köhnə İrəvan

Axtarış zamanı XIX əsrdə İrəvanda erməni əlifbası ilə yazıya alınmış bu şəhərlə bağlı bayatılara təsadüf etmişdik:

*İrəvanı ağ eylərəm
Dörd yanın bağ eylərəm.
Eşitsəm yarım gəlir
Sudan çırağ eylərəm.*

Birinci bayatıda sonralar “İrəvan” sözü götürülmüş, tamamilə başqa misra ilə əvəz edilmişdir: “Bu bağı bağ eylərəm”. Bəllidir ki, bu bayatı “Bülüllər” xalq mahnısının əsasını təşkil edir. Tale elə gətirmişdir ki, İrəvan öz qoynunda yaratdığı bayatıda imzasını sakinlərindən tez itirmişdi.

Sonralar yaşlı nəslin dilindən də İrəvanla bağlı bayatılara rast gəldik:

*Corabın ağına bax,
Dəstələ bağına bax.
Mən yadına düşəndə
İrəvan dağına bax.*

*Təpəbaşında çaşır,
Çaşır necə qarışır.
Bu zəhirmar bilərzik.
Əllərimə dolaşır.*

Təpəbaşı İrəvanda məhəllələrdən birinin adı idi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli İrəvan şəhəri haqqında yazırdı: “İrəvan qədim şəhərlərdən biri hesab olunur. Bu şəhərin binasına təmiratı Zəngi adlanan çayın sol kənarında vəqə olublar. Şəhərin bir hissəsi Zəngi çayının kənarında ucalmış təpə üstündə, digər bir hissəsi çuxura düşübdür. Şimali-Qərb və Şimali-Şərq tərəflərdən şəhər əhatə olunubdur uca təpələr ilə, amma cənub və qərbi-cənub tərəfləri açıq və düzən yerlərdir ki, onda gözəl bağ, bağça və mənzərələr vardır...”

İrəvan şəhərindən cənub və qərbi-şimal tərəfə baxdıqda göz önündə qərribə bir mənzərə açılır. Cənub səmtində bir cüt piramid şəklində gözəl, başı qarlı dağlar - Ağrı dağları göy səmtinə tərəf gərdənkeş olub, buluddan başlarına əmmamə sarıyıblar, guya səbani-hal ilə xəlayiqi-asiman təpəsi həmişə qar ilə örtülü olur, amma Balaca ağrının başı yaz fəslində qardan xilas olub, onun üstündə ağaclar və hər qism çiçəklər və ələfiyyat bitib göyərir.” (Firudin bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, “Elm” 1981)

İrəvanın bir tərəfindən Ağrı dağı, digər tərəfindən Alagöz dağı görünərdi.

Görkəmli alimin fikrini təsdiq edən bir sözü tez-tez yaşlı nəslin dilindən eşidərdim: “İrəvan bağlar şəhəri idi”. Bağların hamısı adla çağrılardı - Dərə bağları, Dəlmə bağları, Güllü bağ, Yoncalı bağ, Şəmistan bağları, Sərdar bağı, Xan bağı. Üzümün neçə-neçə növü vardı. Misqalı, Yeznə dayı, Keçiməməsi, Kişmiş, Əsgəri, Xərci, Top xərci, Sabahi, Haçabaşı və s.

İrəvan gimnaziyasında təhsil almış, görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərif isə tələbəlik illərindən danışarkən orada yetişən şaftalından ağız dolusu söhbət açır. El arasında deyərdilər: “Şaftalının biri bir boşqab böyüklükdədir.” Sonralar İrəvanı Yerevana çevirdilər. Az qala izi-tozu da qalmadı. Hanı Təpəbaşı, Toxmaxgöl, Şəhər, Qırmızı, Dəmirbulaq, Gedərçay məhəllələri? Bəs başı göylərə ucalan minarəli məscidlər - Göy məscid, Novruzəli məscidi, Günnüklü məscid, Hüseynəli məscidi, Qala məscidi, Hacı bəyim məscidi, Şəhər məscidi, Zal xan məscidi?.. İrəvan

tipik müsəlman şəhəri idi. “Kavkazski kalendar”ın 1894-cü il tarixli nəşrində qeyd edilir ki, İrəvanda 8 məscid fəaliyyət göstərirdi. İrəvan ziyalıları həmişə Göy məscidə yığışar, elmi söhbətlər edər, şeirlər deyərdir.

Tarixi faktlar təsdiq edir ki, İrəvanı həmişə azərbaycanlılar idarə etmişlər.

Ermənistan Sovet Ensiklopediyasının 571-ci səhifəsində göstərilir ki, XIV əsrin sonlarından 1828-ci ilə kimi İrəvanı azərbaycanlılar idarə etmişlər. Həmin səhifədə İrəvanı idarə edənlərin adları xronoloji ardıcılıqla göstərilmişdir. Həmin səhifəni təqdim edirik:

1. Əmir Səid (XIV əsrin sonu – 1410)
2. Pir Hüseyn (Əmir Səidin oğlu), Pir Qaib (Pir Hüseynin oğlu – 1410-1420)
3. Əbdül (Pir Hüseynin oğlu – 1430)
4. Yaqub bəy (1440)
5. Həsən Əli Qaraqoyunlu (1460)
6. Div Sultan Rumlu (1515)
7. Hüseyncan Sultan Rumlu (1550)
8. Şahsulustan Rumlu (1550-1575)
9. Məhəmməd xan Toxmax Ustaclı (1576-1583)
10. Xıdır Paşa (1583)
11. Məhəmməd Şərif Paşa (1604)
12. Əmir-Quna xan Qacar (1605-1625)
13. Təhməz Qulu xan Qacar (1625-1635)
14. Kəlbəli xan (1636-1639)
15. Caqaba Kötük Məhəmməd xan (1639-1648)
16. Keyxosrov xan (1648-1657)
17. Məhəmməd xan (1652-1656)
18. Nəcəfqulu xan (1656-1663)
19. Abbasqulu xan Qacar (1663-1666)
20. Səfiqulu xan (1666-1674)
21. Sərxan bəy (1674-1675)
22. Səfiqulu xan (1675-1679)
23. Zal xan (1679-1688)
24. Murtuzqulu xan (1688-1691)
25. Məhəmmədqulu xan (1691-1694)
26. Fərzəli xan Qacar (1694-1700)
27. Zöhrab xan (1700-1705)
28. Əbdül Məhəmməd xan (1705-1709)
29. Mehrəli xan (1709-1719)
30. Allahqulu xan (1719-1725)
31. Rəcəb Paşa (1725-1728)
32. İbrahim Paşa və Mustafa Paşa (1728-1734)
33. Əli Paşa dəftərdar (1734)
34. Məhəmmədqulu xan (1735-1736)
35. Hacı Hüseyn Paşa (1735)
36. Pirəhməd xan (1736)
37. Xəlil xan Özbək (1752-1755)
38. Həsənəli xan Qacar (1755-1762)
39. Hüseynəli xan Qacar (1762-1783)

40. Qulaməli xan Qacar (1783-1784)
41. Məhəmməd xan Qacar (1784-1805)
42. Mehdiqulu xan Qacar (1805-1806)
43. Əhməd xan Marağalı (1806-1807)
44. Hüseyn xan Qacar (1807-1827)

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Saadlı, Talin, Seidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə.

